

В.М.Тарасевич, д-р екон. наук
Національна металургійна академія України

ПРО ІНСТИТУЦІЙНУ ЕВОЛЮЦІЮ ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ЦИКЛІЧНІСТЬ І ЕТНОГЕНЕЗ

Стаття відкриває серію матеріалів про інституційну еволюцію перших цивілізацій Сходу, універсумні підвалини її циклічної поступальності. Розглянуто вплив етногенезу на цивілізаційний цикл. Визначено триєдину субстанцію інститутів, побудову і структуру уно-інституційної мережі, а також позиціонування в останній етнічних інваріантів.

Ключові слова: цивілізації Сходу, інституційна еволюція, циклічність, етногенез.

JEL: B15, B52.

Цивілізаційні універсумні утворення (цунутвори) – природноісторичний результат характерних для всієї доцивілізаційної доби єдності та боротьби доцентрових і відцентрових процесів, централізації та децентралізації унутворів, їх поступового ускладнення й укрупнення, об'єднання менш великих (громад, племен, союзів племен) у більші та складніше утворені (відповідно племена, союзи племен і ранні держави), активної взаємодії унутворів різної величини і рівня складності. Утім, наявні історичні дані про безпосередньо передуючі цунутворам ранньоземлеробські культури дозволяють досить упевнено судити лише про поступовість і нерівномірність визрівання таких визнаних багатьма вченими *ознак* цивілізації, як міські поселення і міста, приватне присвоєння, писемність, держава, а також про певну комбінацію унутворів 3.2.2.2.1 і 3.2.2.2.2 – скотарства і поливного й неполивного землеробства відповідно. Натомість судження про співвідношення доцентрових і відцентрових сил, про масштаби централізації та децентралізації в короткому і тривалому історичних періодах, а також про характер еволюційного тренда (лінійний, циклічний, зворотно-поступальний тощо) можуть бути лише можливими.

Якщо взяти до уваги емпірично встановлену *відому циклічність* еволюції перших цивілізацій (рис. 1) і керуватися елеваційним підходом, то правомірним є припущення про переважно циклічний характер і доцивілізаційної еволюції. У такому разі аж до нової ери людській еволюції іманентні полілінійність, поступальність¹ і циклічність. Тут ідеться зовсім не про традиційну для економістів-теоретиків циклічність, для якої характерна відома динаміка відомих показників (рівень ВВП, безробіття, інфляції, курс національної валюти тощо) і яку пояснюють переважно економічними причинами (суперечність між характером виробництва і формою присвоєння, періодичність відновлення основного капіталу, технологічні, монетарні, фіскальні шоки тощо). Її науковий образ відбиває реалії капіталістичного господарства XIX–XXI століть і тому не може бути цілком адекватним ані доцивілізаційній економіці, ані економіці перших цивілізацій. Звичайно, справа не так у відсутності достовірної інформації про згадані показники,

¹ Про полілінійність і поступальність доцивілізаційної еволюції див. докладніше: Тарасевич В.Н. Экуника: гипотезы и опыты. – М., 2008. – С. 220–287.

як у принципово іншому суспільному ладі, способі виробництва, який ще належним чином не "протестований" на предмет економічної циклічності. Не виключено, що деякі елементи останньої властиві й першим цивілізаціям, але поки що це є лише припущенням.

Розглядувана тут циклічність іншого роду. Позначені на рис. 1 тренди еволюції перших цивілізацій відбивають, насамперед, емпірично встановлене приблизне співвідношення укрупнення і розукрупнення цунутворів, централізації та децентралізації влади, доцентрових і відцентрових сил, так би мовити, "подих" цивілізаційних просторів в історичному часі. Зазначені тренди суть визначені емпіричні правильності, які потребують спеціального дослідження і пояснення.

Про цивілізаційну циклічність і етногенез

Як видно з рис. 1, цивілізаційна циклічність найчіткіше виражена в еволюції *Стародавнього Єгипту*. Домінування доцентрових процесів, укрупнення цунутвору і централізації влади характерні для епох Раннього і стародавнього царств, Середнього царства, Нового царства, Пізнього царства. У Пізньому царстві місія доцентровості належала, головню, іноземним завоюванням – лівійському, кушитському, ассирійському і перському. З більш ніж 600-річної історії Пізнього царства незалежний Єгипет існував лише близько 60 років. Розукрупнення і децентралізація досягають найбільших масштабів у I (2200–2005 роки до н. е.), II (1715–1554 роки до н. е.) і III (1075–945 роки до н. е.) перехідних періодах. Македонське завоювання 332 року до н.е. поклало початок багатовіковому залежному існуванню Єгипту у складі інших держав.

У *Стародавній Месопотамії* найбільш значну централізацію й укрупнення спостерігаємо в Шумерський, Старовавилонський і Касситський періоди, а також за часів Халдейської династії. Децентралізація і роздробленість характерні для періодів руйнівної зовнішньої агресії семітів – амореїв і еламів (XX–XIX століття до н. е.), касситів (XVII століття до н. е.), а також міжусобиць за участю сусідніх племен і держав (більша частина Нововавилонського періоду). Після перського завоювання 538 року до н. е. Вавилонія назавжди втратила незалежність.

В історії *Стародавнього Китаю* відомі два головні періоди державної централізації: епохи Західного Чжоу (X–IX століття до н. е.) і Хань (II століття до н. е. – II століття н. е.). Для епохи Шан характерне протистояння племен, союзів племен і міст-протодержав, а для епохи Східного Чжоу – князівств і царств. До кінця обох епох доцентрові сили стають домінуючими. 220 року н.е. імперія Хань розпалася на три незалежні царства. Наявні дані з історії *Стародавньої Індії* не дозволяють досить точно визначити хронологічні рамки періодів централізації в Хараппську і Ведійську епохи. Можна лише припускати домінування доцентрових сил у першу половину Хараппської епохи, відцентрових – у другу, а також у Темні століття. Для Ведійської епохи характерно поступове укрупнення додержавних утворень і виникнення перших ранніх держав. Природним продовженням цієї тенденції стало утворення в Магадхо-Маурійську епоху першої загальноіндійської держави – імперії Маур'їв (314–180 роки до н. е.). У Кушано-Гуптську епоху найбільший рівень централізації демонструють Кушанське царство (II століття н. е.) та імперія Гуптів (IV століття н. е.). Розпад останньої повертає Індію у стан роздробленості.

Отже, *циклічна динаміка* властива всім розглядуваним першим цивілізаціям. Це їхня спільна, *серединна* властивість. Найбільше вираженою є циклічність в еволюції Стародавнього Єгипту, найменше – Стародавньої Індії. Проміжне місце посідають Стародавня Месопотамія і Стародавній Китай. Зрозуміло, в поясненні цього спільного й особливого ми керуватимемося не лише відносним браком або надлишком історичних даних, а й іншими міркуваннями.

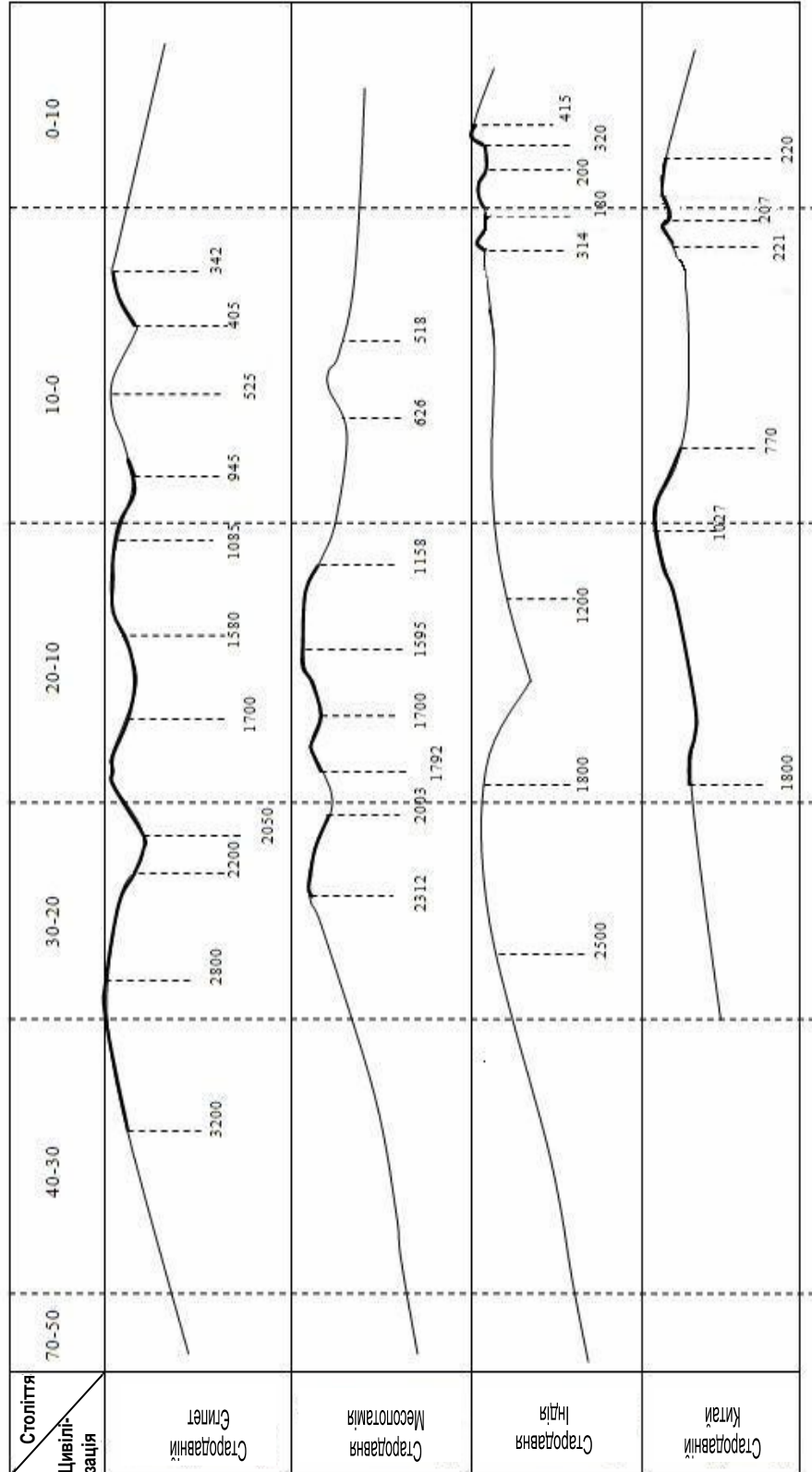

Рисунок 1. Циклічність еволюції перших цивілізацій

Пам'ятаючи про домінування в розглядувану добу природної складової природно-суспільного балансу над його суспільною складовою, а також про безпосереднє виростання етнічного з природного, цілком логічно почати пошук засад цивілізаційної циклічності в еколого-етнічній сфері й звернутися до фундаментальної *теорії етногенезу* (пасіонарності) Л.Гумільова. Уважний розгляд відкритих ним циклів життя різних етносів і суперетносів у XVII–III століттях до н. е.² виявляє досить значущі відповідності певних фаз пасіонарної напруги провідних етносів (суперетносів) перших цивілізацій і деяких фаз циклічної еволюції цих цивілізацій³.

У XVIII столітті до н. е. в результаті пасіонарного поштовху виникають етноси *єгиптян-2*, гіксосів і хетів. У племен гіксосів через їх кочовий спосіб життя інкубаційна фаза етногенезу завершується відносно швидше, а пасіонарний підйом починається раніше, ніж у єгиптян-2. Саме під натисненням гіксосів упало Середнє царство, а II перехідний період 1715–1554 років до н. е. відзначений їх протистоянням із єгиптянами-2. Пасіонарний підйом і переваги осілости останніх відіграли важливу роль у їхній перемозі над гіксосами, піднесенні Нового царства і перетворенні Єгипту на першу світову імперію, територія якої простяглася далеко за межі долини Ніла (XVI–XI століття до н. е.). Акматична фаза і надлам (імовірно, XII–X століття до н. е.) супроводжують децентралізацію і розпад Єгипту (III перехідний період 1075–945 років до н. е.), а для інерційної фази етногенезу в період Пізнього царства характерна низка завоювань Єгипту етносами, що перебували у фазі пасіонарного підйому, – кушитами (VIII–VII століття до н. е.), персами (VI–V століття до н. е.), А.Македонським 332 року до н. е.

Характер еволюції Стародавнього Єгипту до XVIII століття до н. е. дозволяє припустити, що етнос єгиптян-1 виник у результаті пасіонарного поштовху XXXI–XXX століть до н. е. Пасіонарний підйом пов'язаний із піднесенням Стародавнього царства, акматична фаза і надлам – із його занепадом і децентралізацією I перехідного періоду, а інерційна фаза й обскурація – з циклом життя Середнього царства. Взагалі, фази етногенезу у Стародавньому Єгипті виражені набагато чіткіше, ніж в інших перших цивілізаціях, у тому числі через його більшу закритість від зовнішніх впливів⁴ і порівняно більшу етнічну однорідність⁵.

Інші природні умови визначили порівняно більшу відкритість *Стародавньої Месопотамії*, а отже, більшу схильність до зовнішніх впливів, біль-

² Відсутність достатньо репрезентативного історичного матеріалу не дозволило Л.Гумільову проаналізувати етногенез більш раннього історичного періоду.

³ Сучасна теорія етногенезу суперетнос тлумачить як групу етносів, яка виникла в результаті пасіонарного поштовху в одному регіоні й яка пов'язана спільністю історичної долі. Очевидно, цивілізація є суперетнічною системою, ядро якої репрезентовано найбільш пасіонарним етносом (етносами) що залучає(ють) у зону свого впливу менш пасіонарні й активні, а тому ведені етноси. Централізація і переважуюча відцентровість *висхідної* гілки цивілізаційного циклу пов'язана з експансією вказаного етносу, його домінуванням над іншими етносами і формуванням таким чином потужної суперетнічної системи. Для *спадної* гілки цивілізаційного циклу характерне зниження енергетичного потенціалу провідного етносу, послаблення, аж до розпаду, суперетносу, загибель або залучення ведених етносів в орбіту інших суперетносів. Фазам обскурації, реліктової, а також загибелі провідного етносу, як правило, відповідає нижня поворотна точка цивілізаційного циклу, найвищий ступінь децентралізації та доцентровості, втрата політичної незалежності цивілізаційними державними утвореннями.

⁴ Як відомо, в ті часи Нільська долина (довгий і вузький оазис – від 1 до 20 км завширшки) була закрита гірськими пасмами і пустелею з усіх боків, окрім північно-східного.

⁵ Ідеться саме про *порівняно* більшу етнічну однорідність, бо відмінності природних умов і ландшафтів Верхнього і Нижнього Єгипту, більша відкритість останнього зумовили такі особливості етнічного складу, які можуть слугувати однією з підстав для припущення про існування *двох субцивілізацій* давньоєгипетської цивілізації.

ший етнічний динамізм і неоднорідність. Якщо спиратися на висновки Л.Гумільова, то касситське завоювання Вавилону 1595 року до н. е. (після тривалого протистояння з семітами – амореями) та їх більш ніж 400-річне панування стало можливим унаслідок їхнього союзу з хеттами, які перебували у фазі пасіонарного підйому. Дані про ймовірну зумовленість Шумерського, Староавилонського і Халдейського періодів централізації пасіонарним підйомом або інерцією відповідних етносів відсутні.

У *Стародавньому Китаї* чітко виражений етногенез чжоуців. Пасіонарний підйом дозволив їм більш ніж на 200 років епохи Західного Чжоу об'єднати численні міста-протодержави в єдину ранню державу. Акматична фаза етногенезу і пасіонарний надлам в епоху Східного Чжоу зумовили домінування децентралізації й розпад держави. Активізація відцентрових процесів наприкінці епохи Східного Чжоу, в епохи Цинь і Хань, створення імперії збігається з інерційною фазою етногенезу. У фазі обскурації імперія Хань розпадається на окремі царства, а до III століття н. е. давньокитайський виток етногенезу завершується.

Об'єднання більшої частини *Стародавньої Індії* кушанами в I–III століттях н. е. можна пояснити їх пасіонарним підйомом (пасіонарний поштовх датований III століттям до н. е.). З історії відомо, що характер Хараппської епохи (XXV–XVIII століття до н. е.) визначали аборигенні племена дравідів і коларіїв, а Ведійської (XIII–VI століття до н. е.) і Магадхо-Маурійської (V–II століття до н. е.) – етноси індоаріїв. Проте через відсутність репрезентативних даних цикл життя зазначених етносів не встановлено.

Отже, пояснення цивілізаційної циклічності за допомоги теорії етногенезу не є вичерпним. Але це аж ніяк не применшує її значущості, як і значущості гносеологічних проблем, що виникають у зв'язку з її застосуванням. Одна з ключових – співвідношення природного і суспільного начал універсуму, підтримування балансу суспільних інститутів і природних стандартів. З одного боку, Л.Гумільов відзначає "...незбігання соціальних і етнічних ритмів розвитку. Перше – це спонтанний безперервний рух спіраллю, друге – переривчастий, із постійними спалахами, інерція яких згасає за опору середовища. Хронологічні соціальні зрушення – зміни формаций і етногенетичні процеси ніяк не збігаються... Суспільний розвиток людства прогресивний, натомість етноси приречені на зникнення"⁶. З іншого боку, "...саме завдяки високій напрузі пасіонарності відбувається взаємодія між суспільною і природними формами руху матерії, подібно тому, як деякі хімічні реакції йдуть лише за високої температури і присутності каталізаторів"⁷. Праці Л.Гумільова повні пояснень тих або тих соціальних процесів і подій рівнем пасіонарної напруги відповідних етносів (суперетносів). Історичні факти переконують не просто у взаємодії природного і суспільного, але й у тому, що за певних умов принаймні деякі суспільні процеси входять у резонанс з етнічними, а суспільні інститути – з природними стандартами. У зв'язку з цим можна знову звернутися до аналізу засад зазначених взаємодій.

Про триєдину субстанцію інститутів

Раніше обґрунтовані висновки про загальний вплив несвідомих психофізіологічних утворень людини на її соціальну природу і громадський порядок і наявність особливого *генного механізму* такого впливу не дозволяють вважати гени *безпосередніми* продуцентами людського надбіологічного (суспільного) і його домінантними носіями.

У біології та генетиці домінує уявлення про **ген** як ділянку молекули ДНК із специфічним набором нуклеотидів, у лінійній послідовності яких закодована генетична інформація. Кожний ген відповідальний за синтез певного білка. Контролюючи утворення білків, гени управляють усіма хімічними

⁶ Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л., 1989. – С. 324.

⁷ Там же.

реакціями організму й у такий спосіб визначають його біологічні ознаки. Складна система всіх генів організму, в якій кожен певним чином взаємодіє з іншими, суть його (організму) генотип. У ньому відбитий генетичний код – іманентна організму єдина система "запису" спадкоємної біологічної інформації в молекулах ДНК і РНК у вигляді послідовності нуклеотидів.

Викладене переконує лише в тому, що **гени є** матеріальними носіями природних стандартів у людині⁸, людського несвідомого, **субстанцією інстинктів**, і якщо впливають на людське надбіологічне, то тільки за допомогою останніх, а також інших психофізіологічних утворень. Зрозуміло, не можна скидати з рахунків можливе закарбування і відтворення в генотипі деяких елементів людського надбіологічного (суспільного). Це тим більше правомірно у світлі численних і безперечних свідчень впливу суспільного на біологічне. Так, на думку фахівців, соціальна еволюція якщо й не зупиняє повністю природний добір у рамках виду *homo sapiens*, то суттєво модифікує його, певним чином підкоряючи своїм законам. Соціальний стан людини, насамперед, її приналежність до тієї або тієї професії, соціальної групи впливає на її фізіологічні характеристики, які, як відомо, можуть успадковуватися. Наприклад, у перших цивілізаціях важко було сплутати жерця і ремісника, а в сучасних умовах – вантажника і програміста. Проте наявні дані не дозволяють вважати гени субстанцією, єдиним носієм надбіологічного, а тим більше, його безпосереднім продуцентом. А чи існує така субстанція взагалі?

Відповідаючи на поставлене запитання, слід звернутися до відповідних до положень меметики (від грец. *μῆμηρ* – подоба, наслідування) – молоді науки про меми, причини їх походження і механізми поширення. На думку одного з її засновників Р.Докінза, **мем** – це одиниця зберігання і поширення елементів культури. Подібно до генів, меми є реплікаторами, які копіюють самі себе. Вони можуть видозмінюватися (комбінуватися або розділятися), щоб формувати собі подібних. У процесі конкуренції один з одним вони піддаються своєрідному природному добору. Меми можуть поширюватися горизонтально (між представниками одного покоління) і вертикально (від покоління до покоління). Як правило, вони утворюють групи – комплексні меми, або мемплекси. Прикладами останніх є релігійні догмати, ідеологічні доктрини тощо.

У філософії подібні ідеї висловлено в концепції соціокодів В.Стьопіна. На його думку, у людини є дві кодуєчі системи, які програмують її біологічне і соціальне життя. Перша – це біологічні програми, репрезентовані генетичними кодами. Друга – соціальні програми, виражені за допомоги соціокодів, які передають від людини до людини, від покоління до покоління надбіологічні програми, що регулюють соціальне життя. Як керуваний генетичним кодом обмін речовин відтворює клітку й органи складних організмів, так і різні види діяльності, поведінки і спілкування, регульовані кодами культури, забезпечують відтворення і розвиток підсистем суспільства та їх зв'язків, характерних для кожного історично конкретного виду соціальної організації (властивого йому штучно створеного предметного середовища – другої природи, соціальних спільнот та інститутів, властивих даному суспільству типів особистостей і т. д.)⁹.

⁸ Тут, як і раніше, природні стандарти розглянуто як своєрідні інститути природи, ті порядки, "норми" і "правила", яких природа неухильно дотримується і рахується з якими рано чи пізно змушує людину.

⁹ Стєпин В. Наука и философия // Вопросы философии. – 2010. – № 8. – С. 67. На думку М.Петрова, соціокод забезпечує механізми соціальної спадковості – відтворення в різних поколіннях певних характеристик, навичок, умінь, тобто соціальності. Функціонування соціокодів забезпечують: 1) дві взаємопов'язані форми існування – діяльність і знак, які виконують функції соціального гена; 2) такі види спілкування, як комунікація, трансляція і трансмутація. Погляд на культуру крізь призму соціокоду виявляє, що існування інститутів поза людиною є лишень уявним. Див.: Неретина Н. Соціокод философии (о философских работах М.К. Петрова) // Вопросы философии. – 2010. – № 8. – С. 91–92.

Отже, якщо гени – це своєрідні атоми, носії людського біологічного, то мему – людського надбіологічного, суспільного. Саме **мему** є **субстанцією протоінститутів і власне інститутів**. Протоінститути і власне інститути в цьому разі являють собою форми і способи існування мемів і мемплексів. Подібно тому, як найскладніша біологічна природа людини задана генами, а її не менш складне суспільне начало – мемами, надзвичайне різноманіття взаємодій біологічного і суспільного в людині спирається на взаємозв'язки, взаємодії генів і мемів, генотипу і мемотипу, генетичного і соціального кодів. Зрозуміло, можна було б навести переконливі приклади подібних генераційних, автопоетичних, сукцесійних, коеволюційних та інших взаємозв'язків генів і мемів. Але в контексті інституційної еволюції принципово важливим є результат синтетичних взаємозв'язків. Синтез біологічного і суспільного народжує людину як індивідуальність, що не зводиться ні до власне біологічного, ні до власне суспільного. *Людина* суть самостійна даність, мікроуніверсум. Більше за те, вона *постає* як *триєдність біологічного, суспільного й універсального начал*.

На субстанційному рівні цьому відповідають, по-перше, синтез генів і мемів й створення в його результаті **унів** – "першоатомів" людини – мікроуніверсуму; по-друге, взаємодія генів, мемів і унів. Уни не зводяться ні до генів, ні до мемів. Народжені від їх (генів і мемів) шлюбу, вони мають власну якісну визначеність і долю. Саме уни відповідальні за збереження, реплікацію й еволюцію не власне біологічного і не власне суспільного, а власне людського в людині – мікроуніверсумі. Цілком можливо припустити, що подібно генам і мемам, уни, взаємодіючи між собою, здатні утворювати надскладну систему – людський унотип, у якому відбито, "вбудовано" унотичний код – система запису спадкоємної інформації про власне людське в людині. Здогадно таким є *невидимий* рівень людської життєдіяльності.

Її *видима* частина репрезентована інститутами, а також інституційною універсумікою. Інакше кажучи, **уни є субстанцією інститутів**, а унотип – субстанцією інституційної універсуміки. Звернімося до рис. 2. Якщо

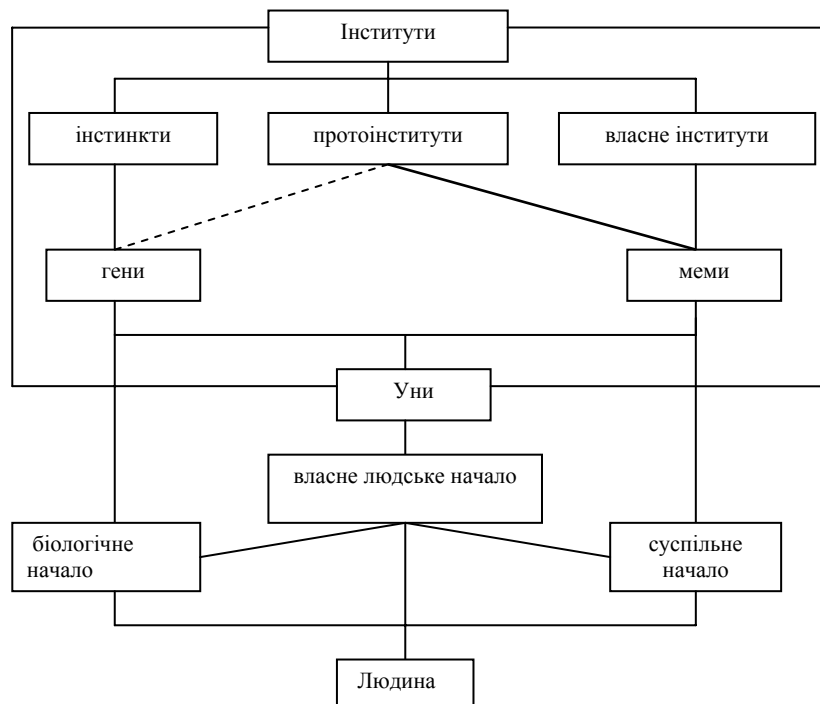

Рисунок 2. Триєдина субстанція інститутів

гени є субстанцією інстинктів, а мему – протоінститутів і власне інститутів, то уни – субстанція інститутів. Якщо інстинкти суть форма, спосіб реалізації генів, а протоінститути і власне інститути – мемів, то інститути – уни (на рис. 2 ці залежності позначені суцільними лініями). Тією мірою, якою інстинкти створюють протоінститути та інститути, гени є субстанцією протоінститутів (на рис. 2 ця залежність позначена пунктиром) та інститутів відповідно. Так само тією мірою, якою протоінститути і власне інститути утворюють інститути, мему є субстанцією інститутів.

Подібно тому, як уни є не лише синтезом генів і мемів, а і чимось третім, якісно іншим, *інститути* як конкретна форма вираження і реалізації *унів* суть не просто синтез інстинктів, протоінститутів і власне інститутів, а і щось четверте, що не зводиться до жодного з зазначених синтезованих елементів. Цей **синергетичний ефект синтезу** інстинктів, протоінститутів і власне інститутів суть **особлива ідентичність**, визначеність, самість *інститутів*, яка поки що належним чином не досліджена. Водночас стає очевидним, що саме трикутник "гени – мему – уни" є субстанцією балансу суспільних інститутів і природних стандартів у їх універсумній спільності, а інстинкти виступають репрезентантами природних стандартів у людині.

Позиціонування етносу в уно-інституційній мережі

Викладене дозволяє припустити, що на субстанційному рівні взаємодія природного і суспільного відбувається у трикутнику "гени – мему – уни" за допомоги, насамперед, *ланцюжка активності* (на рис. 3 він позначений жирним курсивом)¹⁰, формою вираження і реалізації якої є *інституційний ланцюжок* (позначений простим курсивом). Раніше була досліджена історична коеволюція зазначених ланцюжків та їх елементів¹¹. У сучасних умовах вони продовжують існувати і взаємодіяти у складі **уно-інституційної мережі**, утворюючи відповідні вузли – 1) власне поведінка – інстинкти, 2) метаповедінка – метаінстинкти, 3) переддіяльність – передінститути, 4) людська поведінка – протоінститути, 5) діяльність – власне інститути.

З одного боку, власне природне в людині, репрезентоване в цьому разі генами, власне поведінкою та інстинктами, впливає по ланцюжках активності й інституційному через низку посередніх вузлів на власне суспільне людське начало, репрезентоване мему, власне діяльністю і власне інститутами (на рис. 3 такий вплив позначений стрілками, спрямованими зліва направо)¹². З іншого боку, по тих самих ланцюжках за допомоги тих самих вузлів суспільне начало впливає на природне (на рис. 3 відповідні стрілки спрямовані справа наліво). Градус суспільного в зазначених ланцюжках і вузлах наростає зліва направо, а градус природного – справа наліво. Відповідні елементи ланцюжків активності й інституційного пов'язані між собою і з субстанційними елементами. Профільні, домінуючі зв'язки, що утворюють відповідні вузли, позначені на рис. 3 безперервними лініями, непрофільні, допоміжні (наприклад, між переддіяльністю і протоінститутами, людською поведінкою і власне інститутами) – пунктиром.

Скористаємося зазначеними узагальненнями для інтерпретації та з'ясування обмежень теорії етногенезу Л.Гумільова. Відповідно до останньої, пасіонарний поштовх є прямим наслідком космічних енергетичних "шоків" – періодичних потоків космічної та сонячної енергії, що значно перевищують на певній території звичайний, "фоновий" рівень. З одного боку, ця енергія спричиняє зміни існуючих природних стандартів – кліма-

¹⁰ У ланцюжку активності разом з елементами життєдіяльності подано найбільш адекватні їм елементи людської психіки (в широкому сенсі).

¹¹ См.: Тарасевич В.Н. Экуника: гипотезы и опыты. – С. 148–219.

¹² З певною часткою умовності можна стверджувати, що рис. 3 ілюструє елементи механізму закономірності загального впливу несвідомих психофізіологічних утворень людини на її соціальну природу і суспільний лад.

тичних, ландшафтних, флори і фауни. Відповідним чином мають змінитися елементи ланцюжків активності й інституційного – імперативи виживання і розвитку, приміром, у степовій зоні є іншими, ніж у лісовій чи лісостеповій. З іншого боку, значно зростає енергетичний потенціал підданої надлишковому космічному впливу людської популяції, який каталізує відповідні зміни в ланцюжках і вузлах уно-інституційної мережі. Оскільки йдеться про перетворення космічної, переважно фізичної енергії на енергію живої речовини, переважно біохімічну, тобто про матерії, досить далекі від професійної підготовки економістів-теоретиків, до того ж недостатньо вивчених колегами з інших наукових цехів, остільки подальші міркування можуть претендувати лише на гіпотетичність.

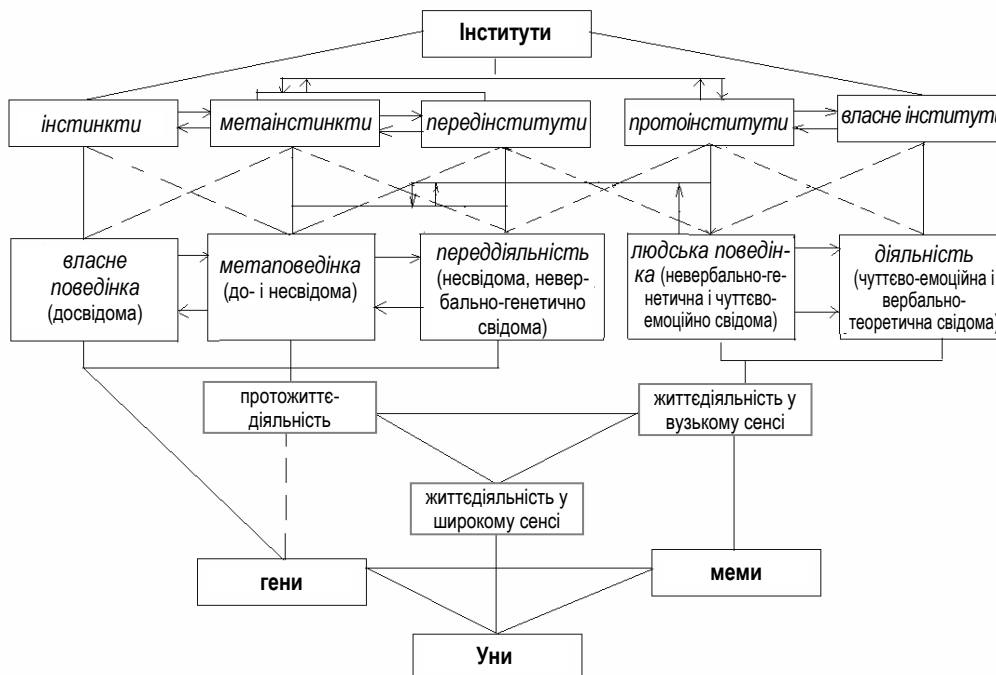

Рисунок 3. Уно-інституційна мережа

Імовірно, космічний "шок" спричиняє, насамперед, взаємозалежні й домірні флуктуації власне поведінки і мутації генів, природних стандартів у самій людині. І те і те детермінує цілком визначені адаптаційні зміни інстинктів – інстинктивні реакції стають більш енергонасиченими, а отже, й активнішими, волатильними, в їх ланцюжках відмирають деякі старі елементи, з'являються нові, адаптованіші елементи, а також їх несподівані самозборки і комбінації. Надлишок біохімічної енергії (порівняно з необхідною для підтримання гомеостатичного функціонування існуючих ланцюжків активності й інституційного) уможливило посилення тиску вузла "власне поведінка – інстинкти" на інші вузли уно-інституційної мережі, їх взаємодію, а також підвищену ендогенно продукуючу рухливість інших вузлів і елементів зазначених ланцюжків. Нові елементи і самозборки цілеспрямованих дій з'являються не так у силу меж розвитку на основі інстинктів – це було характерним для епохи народження людини з нелюдини, як унаслідок підвищеної енергетики і волатильності ланцюжків інстинктивних реакцій, а отже, більшої ймовірності їх розривів, а також високої енергонасиченості не лише несвідомого, а і свідомого начала людського духу, в тому числі його невербально-генетичної складової. Народження й ускладнення патернів як передінститутів є результатом переважно усвідомлених дій, а метاپоведінка (синтез ланцюжків інстинктивних реакцій і включених у них ланцюжків

цілеспрямованих дій) стає значно активнішою, але залишається переважно неусвідомленою й у цьому сенсі поступається усвідомленій активності переддіяльності. Так чи не так, але набір метайнстинктів і передінститутів у пасіонаріїв починає більше відрізнятися від їх непасіонарних предків.

Історично людська поведінка з'являється значно пізніше за метаповедінку і переддіяльність – як результат їх досить тривалої, вимірюваної тисячоліттями взаємодії та синтезу. Людська поведінка перших цивілізацій і нової ери – відносно самотійна реальність, яку відрізняє від "батьків" чуттєво-емоційна усвідомленість, багатство усвідомлене-неусвідомлених реакцій (порівняно з інстинктивними), дій, операцій і відповідне різноманіття інститутів у різних формах (звичаї, культи, ритуали, традиції тощо). Енергетичний імпульс підсилює ці характеристики. З одного боку, виникають нові комбінації метаповедінки і переддіяльності як особливих форм комбінації природного і суспільного в людині, а з іншого – чуттєво-емоційне стає багатограннішим, отримує додаткову енергію для каталітичного впливу на вербально-теоретичний блок свідомості. Відповідним чином оновлюється протоінституційна архітектоніка. Знов народжений етнос ідентифікується саме через *архітектоніку метайнстинктів, передінститутів і протоінститутів*, яка суттєво відрізняється від "батьківської" та архітектоніки в навколишніх етносів. Саме енергетичний потенціал зазначеної архітектоніки даного етносу є ключовий фактор утворення або розпаду суперетнічної системи, ядром якої він є. У консорцій, конвіксій і субетносів, з яких з'являється новий етнос, згадана архітектоніка ще не склалася, наявні лише її окремі елементи і взаємозв'язки.

Якщо до вузла "діяльність – власне інститути" енергетичний імпульс поширюється за заданими перетворенням космічної енергії на біохімічну параметрами практично безперешкодно і безконтрольно – його усвідомлена каналізація і сублімація є незначними, то в зазначеному вузлі відбувається "перерва" *безперешкодності*. Про що йдеться? Власне поведінка та інстинкти передбачають практично миттєву і не опосередковану свідомістю реакцію організму на зовнішні подразники. Мірою просування від власної поведінки до метаповедінки, переддіяльності й далі до людської поведінки разом із розвитком і зростанням значущості ланцюжків усвідомлених реакцій між впливом зовнішніх подразників і реакцією на них з'являється певний часовий інтервал, упродовж якого робиться спроба усвідомлення, по-перше, самого зовнішнього впливу і, по-друге, можливої реакції на нього. Реакція стає більш усвідомленою. Проте через функціональні обмеження невербально-генетичного і чуттєво-емоційного блоків свідомості спрямованість тепер уже дещо запізнитої реакції на вплив зовнішнього подразника в головному відповідає спрямованості цієї дії.

Каналізація реакції у принципово іншому напрямку може бути здійснена у вузлі "діяльність – власне інститути", оскільки тут вона детермінована цілеспрямованою усвідомленою діяльністю. По-перше, мірою руху ланцюжком активності у згаданій реакції наростає питома вага розвинутого свідомого начала, а у вузлі "діяльність – власне інститути" відбувається якісний стрибок – вербально-теоретичне начало починає домінувати. По-друге, зазначений вузол є аж ніяк не пасивним. Народжувана спільною цілеспрямованою діяльністю суспільна енергія сприяє експансії та посиленню вербально-теоретичної складової свідомості. На субстанціональному рівні меми стають цілком конкурентоспроможними з генами. Зіткнення імпульсів природної та суспільної енергій є особливо відчутним. На відміну від інших вузлів, де домінуюча природна енергія підживлює ще відносно слабку суспільну енергію, тут перша знаходить в останній гідного опонента. Переважно одностороння детермінація трансформується у двобічну. Збагачений природною енергією імпульс суспільної енергії тією чи тією мірою інтенсивності поширюється по ланцюжковій активності справа наліво, що виявляється в різноманітних формах впливу штучної природи

на природу справжню, "рукотворних" власне інститутів – на прото- і передінститути, метаінстинкти та інстинкти. Точно кажучи, природна і суспільна енергії, енергії і генів, і мемів різного ступеня інтенсивності взаємодіють у всіх вузлах і взаємозв'язках уно-інституційної мережі, народжуючи *власне людську енергію – уно-енергію*. Отже, енергетичний потенціал мережі живлять не два, а три види енергії, а *інституційна енергія*, така пізнана на поверхні життєдіяльності в сонмі інститутів, є одним із виражень цієї триєдності.

У контексті вищевикладеного стає очевидним, що, відповідно до теорії етногенезу Л.Гумільова, народження етносу безпосередньо пов'язане з детермінуючим природним енергоімпульсом народженням елементів принципово нової якості у вузлах "метаповедінка – метаінстинкти", "переддіяльність – передінститути", "людська поведінка – протоінститути". Оскільки етнос, за Л.Гумільовим, – це, насамперед, біофізична реальність, хоча і завжди огорнена в ту або ту соціальну оболонку, остільки в теорії етногенезу акцент зроблено на природній складовій зазначених вузлів, такий детермінації природним суспільного, коли в людській свідомості домінують *невербально-генетичне і чуттєво-свідоме*, а в суспільних інститутах – відповідні *перед- і протоінституційна складові*. У теорії не подано базових механізмів впливу етнічного на суспільне; політичних, економічних, духовних і соціальних характеристик етносів, а також проблематики впливу суспільного на етнічне як у кожному з вузлів уно-інституційної мережі, так і в русі ланцюжками активності й інституційним справа наліво. Це жодною мірою не свідчить про які-небудь негативи теорії, а лише підтверджує стару як світ істину – будь-яка наукова теорія не може бути універсальною – її об'єкт, предмет, категоріальний апарат, інструментарій, твердження і висновки є обмеженими за визначенням. У цьому сила і слабкість будь-якої теорії. За допомоги теорії пасіонарності є можливим доволі точне наукове пояснення *природно-етнічної* складової циклічної еволюції перших цивілізацій, але не економічної, соціальної, духовної та політичної. Цим самим теорія випромінює імпульси виходу за власні межі – у сферу суспільного й інституційного.

ABOUT INSTITUTIONAL EVOLUTION OF THE FIRST EASTERN CIVILIZATIONS: CYCLICITY AND ETHNOGENESIS.

Victor Tarasevych

Author affiliation: Doctor of Sciences (Economics), Professor, Head, Chair of Political Economy National Metallurgical Academy of Ukraine. Email: v_tarasevich@list.ru

The article opens a series of materials about the institutional evolution of the first Eastern civilizations, and universe bases of its cyclic progress. The ethno influence on civilization cyclicity is considered. The author defines a triune substance of institutions, structure of one-institutional net and the place of ethnoconstants in it.

Keywords: Civilizations of the East, institutional evolution, cyclicity, ethnogenesis

JEL: B15, B52.